

ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

IV

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 21-25 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1983

Ανάτυπο

Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ «ΣΥΜΠΡΑΓΜΑΤΕΥΟΜΕΝΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ»
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ
ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*

Α. Δ. Ριζάκης

Ο J. Hatzfeld στο έργο του, *Les trafiquants Italiens dans l' Orient grec*, πού τυπώθηκε τό 1919, συγκέντρωσε τίς φιλολογικές καί ἐπιγραφικές μαρτυρίες πού ἀναφέρονταν στίς κοινότητες τῶν *negotiatores*¹ τῶν «Ρωμαίων» δηλαδή

Θερμές εὐχαριστίες ἐκφράζονται στήν F. Parazoglou καί στόν Γ. Τουράτσογλου πού εἶχαν τήν καλωσύνη νά διαβάσουν τό χειρόγραφο καί νά κάνουν πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις.

* Στό ἄρθρο αὐτό ἐπιχειρεῖται μιᾶ γενική καί σχετικά σύντομη παρουσίαση τῆς κοινότη-
τας τῶν «συμπραγματευομένων Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης. Διεξοδικότερη ἀνάλυση τῆς
πρόέλευσης τῶν διαφόρων οἰκογενειῶν καθῶς καί λεπτομέρειες γιά τήν ἐξάπλωσή τους κυρίως
στή Μακεδονία προβλέπονται στή μελέτη πού ἀναγγέλλεται παρακάτω. Πρβ. ὑποσ. 7.

Οἱ βραχυγραφίες τῶν περιοδικῶν πού ἀναφέρονται εἶναι ἐκεῖνες τῆς *Année Philologique*. Γιά
τά περιοδικά πού δέν συμπεριλαμβάνονται σέ αὐτή καθῶς καί γιά τίς μονογραφίες
ἀκολουθοῦνται οἱ ἐξῆς:

- Brunt, *Manpower* : P. A. Brunt, *Italian Manpower*, Oxford 1971.
ΕΕΦΣΑΠΘ : Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Hatzfeld, *Trafiqants* : J. Hatzfeld, *Les trafiquants Italiens dans l' Orient Grec*, Paris 1919.
IG : Ch. Edson, *IG, X, 2,1 (Inscriptiones Thessalonicae et viciniae)*,
Βερολίνο 1972.
ΜΠ : Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονική προσωπογραφία*, Θεσσαλονίκη
1955.
ΜΠ συμπλ. : Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονική προσωπογραφία. Συμπλήρωμα*,
Θεσσαλονίκη 1967.
Θ. Σαδικάκης, Ἔρχοντες : Θ. Σαδικάκης, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας Α΄*,
Θεσσαλονίκη 1971 καί Β΄, Θεσσαλονίκη 1977.
Wilson, *Emigration* : A. J. N. Wilson, *Emigration from Italy in the Republican Age of*
Rome, New York 1966.

1. Ἡ σημασία τοῦ ὄρου ἐπιχειρεῖται νά διερευνηθεῖ συστηματικά σέ δύο πολύ πρόσφατες
μελέτες, καταρχήν τῆς Claire Feuvrier-Prevotat, *DHA* 7, 1981, 367-405: «Negotiator et mercator
dans le discours cicéronien: essai de définition» καί τοῦ Peter Kneissl, «Mercator negotiator,
römische Geschäftsleute und die Terminologie ihrer Berufe», *Münstersche Beiträge z. ant.*
Handelsgeschichte II, 1983, 73-90. Στό κείμενό μας ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται μέ τήν γενική του
περισσότερο ἔννοια ὅπως ἐξάλλου καί ὁ ὄρος «Ρωμαῖος» τόν ὁποῖο χρησιμοποιοῦσαν οἱ

μεταναστών στις διάφορες πόλεις της ελληνόφωνης ανατολής από τον 2ο π.Χ. έως και τον 1ο μ.Χ. αιώνα². Τα βασικά συμπεράσματα του θεμελιώδους αυτού έργου, είναι πολύ γνωστά για να γίνει εδώ εκτενής αναφορά τους. Θάπρεπε μόνο να επισημανθεί ότι σχετικά με την επαρχία της Μακεδονίας, στην εποχή του Hatzfeld ήταν γνωστές μόνο οι κοινότητες των «έγκεκτημένων Ρωμαίων» της Βέροιας και των «συμπραγματευομένων Ρωμαίων» της Έδεσσας³. Ο ίδιος, στηριζόμενος σε έμμεσες φιλολογικές μαρτυρίες, υπέθετε την παρουσία μιᾶς άλλης ρωμαϊκής κοινότητας στην Ἀμφίπολη, ήδη από την περίοδο της Δημοκρατίας⁴, ενώ συγχρόνως εξέφραζε την έκπληξη του για την απουσία της από τη Θεσσαλονίκη, που την δικαιολογούσε υποστηρίζοντας ότι η πόλη δεν είχε λιμάνι στην παραπάνω περίοδο και ότι έγινε εμπορικό κέντρο μόνο αργότερα στην αυτοκρατορική εποχή⁵. Τα νεότερα επιγραφικά εύρηματα μαρτυρούν την εγκατάσταση «Ρωμαίων» εκτός από τη Θεσσαλονίκη και σε πολλές άλλες μακεδονικές πόλεις⁶. Το γεγονός αυτό μεταβάλλει την εικόνα που είχε δώσει ο Hatzfeld

² Έλληνες για να δηλώσουν κάποιον έμπορο ιταλικής καταγωγής (Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 132).

2. Πρβ. Brunt, *Manpower*, 204 ὑποσ. 1, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

3. Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 55-56 (Βέροια) και *ὄπ.π.* 148 (Έδεσσα).

4. Πρβ. Hatzfeld, *ὄπ.π.* 56 και ὑποσ. 2-5.

5. *Trafiquants*, 57. Πολλοί ειδικοί (πρβ. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, 42 και 93. M. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», *JHS* 92, 1972, 169 και τελευταία X. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά* 7, 1975, 320-321) ἀμφισβήτησαν κατά καιρούς την ὀρθότητα του γνωστού χωρίου του Ζώσιμου, σύμφωνα με τό ὅποιο ἡ Θεσσαλονίκη δέν εἶχε λιμένα πρὶν ἀπὸ τό 322 μ.Χ., γιατί αὐτό ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μέ τήν πληροφορία ὅτι ὁ Περσεύς διέταξε, κατά τόν Γ΄ μακεδονικό πόλεμο, νά πυρποληθοῦν τά νεώρια (navalia) τῆς πόλης. Γιά τή θέση τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος στό ἀνατολικό τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης, στό «Λευκό Πύργο» (ἐκκλησιαστική Σκάλα τῶν Βυζαντινῶν) βλ. X. Μπακιρτζής, *ὄπ.π.*, 320-321 καθώς και τήν ἐνδιαφέρουσα κριτική στό παραπάνω ἄρθρο τοῦ Γ. Θεοχαρίδη, *Μακεδονικά* 15, 1975, 387-388. Γιά τή σημασία τοῦ λιμένος βλ. K. Lehmann-Hartleben, «Die Antiken Hafenanlage des Mittelmeeres», *Klio Beiheft* XIV, 1963², 285 ἄρ. 289, 298. J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire Romain*, 1966, 131. Τέλος σέ μιὰ πολύ ἀποσπασματική ἐπιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 2ου ἢ 3ου μ. Χ. αἰ. (*IG*, 261) γίνεται λόγος γιά κάποιο «οἶκο» (στ. 18, 20-21, 25) πού προφανῶς χρησίμευε ὡς λέσχη τῶν ναυκλήρων πρβ. Bernard Holtheide, «Zum privaten Seehandel im östlichen Mittelmeer (1-3 Jh. n. Chr.)», *Münstersche Beiträge z. antiken Handelsgeschichte* 1_h 1982, 3-13 (ἰδιαίτερα σ. 6).

6. Πρβ. Ch. Edson, *HSPH* 51, 1941, 131 «conventus are known at Acanthus, Beroea, Edessa and Styberra». Ο Ἄ. Κανατσούλης, «Ἡ Μακεδονικὴ πόλις», *Μακεδονικά* Δ΄ 1960, 264-267 και ἰδιαίτερα σ. 264-265: «Μακεδονικὰ πόλεις εἰς τὰς ὁποίας διαπιστώνομεν βάσει τῶν ἐπιγραφῶν ἐγκαταστάσεις Ρωμαίων, εἶναι ἡ Ἀμφίπολις, ἡ Βέροια, ἡ Δερρίπος (Στύβερρα), ἡ Δόβηρος, ἡ Έδεσσα, ἡ Ἡράκλεια Λύγκου, ἡ Ἡράκλεια ἡ Σιντική, ἡ Θεσσαλονίκη, αἱ Σέρραι, ἀγνωστος πόλις τῆς Ἑορδαίας, ἡ περί τοῦ Φιλίππου περιοχὴ, διάφοροι πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς» (βλ. και τίς σχετικές παραπομπές). Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐγκατάσταση Ρωμαίων σέ μερικές ἀπὸ τίς ἀριθμούμενες πόλεις ἢ περιοχές μόνο ὡς ὑποθετικὴ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ. Ο κατάλογος πού παραθέτει ἡ F. Parazoglou («Quelques aspects de l'histoire de la province de la Macédoine» *ANRW* II 7.1, 1979, 356-357 και τῆς ἰδίας «Ἡ Μακεδονία ὑπὸ τοῦς Ρωμαίους» στό συλλογικό

γιά τή ρωμαϊκή μετανάστευση στή Μακεδονία καί ἐπιβάλλει μιὰ ἐπαναθεώρηση μὲ σκοπὸ τὴν καλύτερη κατανόηση καί τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς καί ἐν γένει τῆς σημασίας τῆς⁷. Ἡ παρακάτω μελέτη, πού ἐξετάζει μόνο τὰ προβλήματα τῆς κοινότητος τῶν «Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς μεγαλύτερης στή Μακεδονία, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μιὰ πρώτη συμβολή στό γενικότερο πρόβλημα τῆς ρωμαϊκῆς οἰκονομικῆς διείσδυσης στήν περιοχή.

Ἡ κοινότητα τῶν «συμπραγματευομένων Ρωμαίων»⁸ τῆς Θεσσαλονίκης ἔγινε γνωστὴ χάρις σέ δύο ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές πού χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ τους Ch. Edson στὸν 1ο μ.Χ. αἰώνα⁹. Ἡ συγκρότηση τῆς ἔνωσης αὐτῆς (*conventus civium Romanorum*) προϋποθέτει τὴν παρουσία στήν πόλη ἐνὸς ἰκανοῦ ἀριθμοῦ Ρωμαίων ἢ καί Ἰταλῶν ἐποίκων¹⁰, τῶν ὁποίων τὰ κοινὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα καί ἀσφαλῶς ἡ κατοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας καί ἡ προνομιακὴ τους θέση τοὺς ὤθησε νά ὀργανωθοῦν σέ ἐνιαῖο σῶμα. Δυστυχῶς οἱ παραπάνω δύο ἐπιγραφές δὲν μᾶς πληροφοροῦν γιά τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς ζωῆς, γιά τὸν ἀριθμὸ ἢ τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν

ἔργο Μακεδονία, 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ. Ἀθήνα 1982 (ἐκδ. Μ. Β. Σακελλαρίου), 196 καί ὑποσ. 23-24) εἶναι περισσότερο ἀκριβῆς. Στὴν περίοδο τῆς Δημοκρατίας τοποθετεῖ τίς ἐγκαταστάσεις στήν Ἀμφίπολη, Βέροια, Ἀπολλωνία καί Πέλλα, ἐνῶ στήν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ ἐκείνες τῆς Ἀκάνθου, Ἰδομενῶν, Στύβερρας, Ἐδεσσας καί Θεσσαλονίκης.

7. Τὰ θέματα αὐτὰ ἀναπτύσσονται σέ μιὰ ἀνεξάρτητη μελέτη πού θά δημοσιευτεῖ πολὺ σύντομα.

8. Ὁ τεχνικὸς ὅρος ἐνὸς τέτοιου σώματος εἶναι *conventus civium Romanorum* ἀλλὰ γιά πρακτικὸς λόγους καλοῦνταν συχνὰ *Romani* (μὲ τὸ ὄνομα τῆς πόλης) *consistentes* ἢ *qui negotiantur* στήν ἀνατολὴ κυρίως «οἱ κατοικοῦντες Ρωμαῖοι» ἢ «οἱ πραγματευόμενοι (συμπραγματευόμενοι) Ρωμαῖοι» καί συχνὰ ἀπλά οἱ «Ρωμαῖοι». Οἱ κοινότητες αὐτές δὲν ἀποτελοῦνταν μόνο ἀπὸ Ρωμαίους ἀλλὰ καί ἀπὸ ἄτομα ἀπὸ ὄλες τίς ἰταλικὲς πόλεις πού μετὰ τὸ 89 π.Χ. ἔγιναν νομικὰ Ρωμαῖοι πολῖτες. Κατὰ τὸν Hatzfeld (*Trafiquants*, 285), στήν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ, ἡ σύνθεση τοῦ *conventus c. R.* δὲν στηρίζεται «sur la communauté de race et d'origine mais sur l'égalité juridique de leurs membres» κι' ἐπομένως ὄλοι οἱ Ρωμαῖοι πολῖτες μποροῦσαν νά εἶναι μέλη του. Γιά τὸ *conventus civium Romanorum* πού φυσικὰ ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ *conventus iudicij* βλ. Wilson, *Emigration*, 13-19 ὅπου ἀνακεφαλαιώνονται οἱ προηγούμενες ἀπόψεις καί ἡ βιβλιογραφία καί πιο πρόσφατα Brunt, *Manpower*, 220 κέ.

9. Ἡ πρώτη (IG, 32) διασώζει ἓνα πολὺ ἀποσπασματικὸ κείμενο τοῦ ὁποίου ἡ μερικὴ ἀποκατάσταση στάθηκε δυνατὴ κυρίως χάρις στήν IG, 31: Ἡ πόλις [καί οἱ συμπραγματευόμενοι] Ῥωμαῖοι[ι, ἐπὶ ἱερέως καί ἀγωνοθέ-] / του Αὐτ[οκράτορος Καίσαρος Θε-] / οῦ υἱοῦ [Θεοῦ Σεβαστοῦ] Γαίου [- - - - - ἱερέ]ως Διός / Ἐλευθερίου καί Ῥώμης Ζ]ωΐλου, / φῦσει δ[ε] - - - - - Θεῶν] Ἀντι- / δότο[ς] τοῦ - - - - -]ς, Ῥώμης / καί Ῥω[μαίων; Διονυσ]οδώρου / τοῦ Ἰλ[άρου; πολιταρχ]οῦντων / Ἐπικ[τήτου τοῦ - - - - -]δος, Σω- / - - - - -. Ἡ δευτέρη (IG, 33) εἶναι περισσότερο ἀποσπασματικὴ: [- - - - - καί οἱ] συμπραγμα[τευόμενοι] / [vacat Ῥ]ωμαῖοι ννν - - - - - / [- - - - - Καίσα]ρ[ι] [v] ἐ]υεργέ[τη - - - - -].

10. Τὸ μέγεθος ἐνὸς *conventus c. R.* δὲν ἦταν τὸ αὐτὸ στὶς διάφορες πόλεις. Πρβ. Brunt, *Manpower*, 220-224. Κατὰ τὸν Wilson (*Emigration*, 14 καί 17-18) οἱ ἐνώσεις αὐτές δὲν εἶχαν ἀναγκαστικὰ «a public status» καί σέ πολλές περιπτώσεις τὸ *conventus* «it was no more than a Roman community within a much larger native community».

της, τήν προέλευση καί τίς ἀσχολίες τους¹¹. Μερική ἀπάντηση, εὐτυχῶς, στά ἐνδιαφέροντα αὐτά ἐρωτήματα, μποροῦν νά δώσουν οἱ κάθε εἶδους ἐπιγραφές τῆς πόλης στίς ὁποῖες ἀπαντοῦν Ρωμαῖοι. Ἡ μελέτη εἰδικότερα τῆς ἀνθρωπωνυμίας ἐπιτρέπει νά διακρίνει κανεῖς μεταξύ τῶν ἀτόμων πού φέρουν ρωμαϊκά ὀνόματα τίς παρακάτω κατηγορίες: 1) Ἄτομα πού φέρουν αὐτοκρατορικά ὀνόματα γένους (*C. Iulii, Ti. Claudii, T. Flavii, T. Aelii* κ.λ.π.) καί συνήθως ἑλληνικά ἐπωνύμια. 2) Ἄτομα πού ἔχουν ὀνόματα γένους, ὀρισμένων ἐπιφανῶν ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν, μέλη τῶν ὁποίων χρημάτισαν διοικητές τῆς ἐπαρχίας ἢ ἄσκησαν ἄλλα σημαντικά ἀξιώματα, καί συνήθως ἑλληνικά ἐπωνύμια (*Annii, Baebii, Caecilii, Cassii, Clodii, Cornelii, Favii, Iunii, Marcii, Memmii, Minucii, Octavii, Valerii* καί *Vettii*). 3) Ἄτομα πού φέρουν σπάνια ρωμαϊκά ὀνόματα γένους καί ρωμαϊκά ἐπωνύμια (*Agilleii, Apustii, Avii, Cerrinii, Petronii, Popilii, Salarii, Vibii* κ.λ.π.) καί 4) Ἄτομα πού ἔχουν σπάνια ρωμαϊκά ὀνόματα γένους ἀλλά ἑλληνικά ἐπωνύμια.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἀπό τήν ἔρευνα ἀποκλείονται οἱ δύο πρῶτες κατηγορίες, γιατί σ' αὐτές ἀνήκουν ἄτομα μὴ ἰταλικῆς προέλευσης πού ἀπόκτησαν τά *tria nomina*, κυρίως στήν αὐτοκρατορική ἐποχή, χάρις στό δικαίωμα τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας πού τούς παραχωρήθηκε ἀπό κάποιον αὐτοκράτορα μέ τή μεσολάβηση τοῦ διοικητῆ τῆς «ἐπαρχίας» ἢ κάποιου ἐπιφανοῦς Ρωμαίου κι ἐπομένως δέν μποροῦν νά ἔχουν κάποια σχέση μέ τούς Ρωμαίους καί Ἰταλούς μετανάστες τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας καί τῆς πρῶτης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τό θέμα παρουσιάζουν τά ἄτομα τῶν δύο ἄλλων κατηγοριῶν, γιατί ἡ πλειοψηφία αὐτῶν, ὅπως θά φανεῖ παρακάτω, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική τους θέση (*ingenui* ἢ *liberti*) πιθανότατα ἀνήκει σέ οἰκογένειες «Ρωμαίων» μεταναστῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἢ σέ ἀπογόνους τους.

Ἀπό τή μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν φαίνεται ὅτι οἱ πρῶτες ἐγκαταστάσεις μεμονωμένων «Ρωμαίων» μεταναστῶν στή Θεσσαλονίκη πρέπει νά τοποθετηθοῦν μετά τόν Μιθριδατικό πόλεμο, κατά τά τελευταῖα κυρίως χρόνια τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας. Τότε ἐμφανίζονται καί ἀναπτύσσουν δραστηριό-

11. Τό πρόβλημα αὐτό εἶναι γενικό, ἀκόμα καί στήν περίπτωση τῆς πολυάριθμης κοινότητος τῶν «Ρωμαίων» τῆς Δήλου. Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants passim*.

τητες μέλη οἰκογενειῶν τῶν *Agilleii*¹², *Apustii*¹³, *Coelii*¹⁴, *Curtii*¹⁵, *Herennii*¹⁶, *Nemesii*¹⁷ καὶ *Salarii*¹⁸. Στὴν ἐπόμενη ἀμέσως περίοδο (1ος μ.Χ. αἰ.) ἐμφανίζονται στίς ἐπιγραφές νέες οἰκογένειες ὅπως οἱ *Anii*, *Auscii*, *Atellii*, *Attii*, *Caerelii*, *Cerrinii*, *Cluvii*, *Fisii*, *Fulvii*, *Marii*, *Minattii*, *Mundicii*, *Mutillii*, *Ombrii*, *Petronii*, *Pontii*, *Popil(l)ii*, *Raii*, *Serii*, *Servillii*, *Sextii*, *Terraei*, *Tessidii*, *Trebbii*, *Turpillii*, *Veturii*, *Vibii* καὶ *Volcacii*¹⁹. Εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι οἱ

12. Πρβ. *IG*. 98: Μάρα[κ]ος Ἀγελλῆιος. Ὁ Edson τὴ χρονολογεῖ «s. Ia vel. p.», ἀλλὰ ἡ ἀπουσία τοῦ ἐπωνυμίου ἐνισχύει τὴν ὑψηλότερη χρονολογία. (Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τελευταῖα J. Kajanto, *Latin Cognomina*, 19 κέ. καὶ τοῦ ἴδιου «On the Chronology of the Cognomen in the Republican Period», *Actes du Colloque international sur l'onomastique latine*, Παρίσι 1977, 63-70) 1ος μ.Χ. αἰ.: *IG* * 878A1: *Agilleia M(arci) l(iberta) Eurporia*. Δὲν ἀποκλείεται ὥστόσο ἡ *Eurporia* νὰ εἶναι ἀπελευθέρωτο τοῦ *M. Agilleius* τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας. Ἔνας Γάιος Ἀγιλλῆιος Ποτεῖτος εἶναι γνωστός, ὡς ταμίης τῆς πόλεως, σὲ δύο ἀναθηματικές ἐπιγραφές, πού ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς χρονολόγησε γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (*IG*. 126 καὶ 133), χρονολογία πού ἀμφισβήτησε, δικαιολογημένα, ὁ L. Robert (*RPh* 48, 1974, 210-215), προτείνοντας τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

13. Οἱ *Apustii* (Γάιος Ἀπούστιος Μάρκου υἱός, Ῥωμαῖος καὶ ὁ γιός του Πόπλιος Ἀπούστιος Γαφου υἱός, Ῥωμαῖος) ἀναφέρονται σὲ δύο τιμητικά γι' αὐτοὺς ψηφίσματα τῆς πόλης τῶν Ἀβδήρων. Πρβ. Ch. Avezou-Ch. Picard, *BCH* 37, 1913, 125-127 καὶ 131-134. Οἱ ἐπιγραφές δημοσιεύθηκαν μὲ πολλές βελτιώσεις ἀργότερα ἀπὸ τὸν M. Holleaux (*BCH* 38, 1914, 63-70 = *Etudes d'épigraphie et d'histoire grecques* I, 1968, 277-284) καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Ad. Wilhelm (*ÖJh* 17, 1914, 105 κέ. καὶ *Neue Beiträge* VI (1916, 1921), 21-35. Πρβ. τοῦ ἴδιου *Anz. Ak. Wien* 1924, 156 καὶ *Hermes* 63, 1928, 229-231), πού πρότεινε ἀνάλογες μὲ τὸν Holleaux διορθώσεις. Οἱ δύο πρῶτοι ἐκδότες τοποθετοῦν ἀντίστοιχα τὰ δύο ψηφίσματα στὴν περίοδο πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Μακεδονίας σὲ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τὸ 148 π.Χ. ἐνῶ ὁ Ad. Wilhelm (*ÖJh*. ὁ.π. 105-106) τὰ τοποθετεῖ ἀκόμα χαμηλότερα, στὴν περίοδο μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν στρατευμάτων τοῦ Μιθριδάτη (86-85 π.Χ.). Ἡ τελευταία αὐτῆ χρονολογία, πού συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὴν περίοδο τῆς ἐμφάνισης τῶν «Ῥωμαίων» στὴ Μακεδονία, φαίνεται ὡς καὶ ἡ πιὸ πιθανή.

14. Πρβ. *IG*. 79. Ἔνα ἄλλο παράδειγμα *IG* 240, προέρχεται ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ.

15. Πρβ. *IG* 80₁, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Edson «s. II vel Ia».

16. Πρβ. *IG* 124₄ «α. 42-32a» καὶ ὁ.π. 113₁ «c.a. 23-22a». 1ος μ.Χ. αἰ.: *IG*, * 54₁, 55₁, 70, 68_{36,37}, 69₂₄ καὶ 339. 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 19₇, 127_{3,4}, 361, 467, 636, *734, *988, *992₁. 3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 247₁₁, 487, 488 A, A, B, B, 492₄.

17. Πρβ. *IG*. 51₂, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Edson «s. Ia vel Ip».

18. Πρβ. *IG*. 83, 84, 109. 1ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. * 927. 2ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 58₇.

19. *Anii*: *IG*. 68₄₇, 69₃₇, 126. Γιὰ τὴ χρονολογία τῆς τελευταίας ἐπιγραφῆς βλ. παραπάνω ὑποσ. 12. 2ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 615. 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. *723, *813. *Auscii*: *IG*. 354 «c. init. s. Ip.» κατὰ τὸν Edson. *Atellii*: *IG*. 68₁₉. 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 544. *Attii*: *IG*. 378. 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 921. *Caerelii*: *IG*. 388. *Cerrinii*: *IG*. 133_{2,3} (γιὰ τὴ χρονολογία βλ. παραπάνω ὑποσ. 12), 69₅₀. 2ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 245 Π₅, *252₁. 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 104. *Cluvii*: *IG*. 1033₈₋₉. *Fisii*: *IG*. 68₁₇, 69₃₆. *Fulvii*: *IG*. 259₂₁. *Marii*: *IG*. 259₂₆. 2ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. *906. *Minatii*: *IG*. 68₃₈ καὶ 69₂₅. *Mundicii*: *IG*. 310₄. *Mutillii*: *IG*. 68₁₇ καὶ 69₃₆. *Ombrii*: *IG*. 259₂₇ καὶ 259₂₁ (Πρβ. G. Daux, *CRAI* 1972, 479). *Petronii*: *IG*. 68₅₂ 69₂₁ καὶ 430₁₋₂ 2ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 110₆. 261₄₋₁₂ (2ος ἢ 3ος μ.Χ. αἰ.), 297₃. 3ος μ.Χ. αἰ.: 156, 166₄, 495₁ καὶ 561₃. *Pontii*: *IG* 126₂ (Γιὰ τὴ χρονολογία βλ. παραπάνω ὑποσ. 12). Οἱ *Pontii* τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. μπορεῖ νὰ ἔχουν σχέση μετὰ τὸν *A. Pontius Verus* ἀνθύπατο τῆς Μακεδονίας στὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ στίς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (Πρβλ. Θ. Σαρκάκης, *Ἀρχοντες Α'*, 99. A. Aichinger, *Arheološki Vestnik* 30, 1979, 639-40 ἀρ. 36). *Popil(l)ii*: *IG*. 68₄₁, 87₂. 2ος μ.Χ. αἰ.: *IG*.

πρόγονοι μερικῶν τουλάχιστον ἀπὸ τὶς παραπάνω οἰκογένειες θὰ ἐγκαταστάθηκαν στὴν πόλη ἤδη ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο· τὴν ἴδια ὑπόθεση θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς καὶ γιὰ ἄτομα πού ἀπαντοῦν σὲ μεταγενέστερες ἐπιγραφές (2ου κυρίως μ.Χ. αἰ.). Τὰ σπάνια ὀνόματα γένους δείχνουν ὅτι στὶς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ ἀπογόνους Ρωμαίων μεταναστῶν τῶν προηγούμενων περιόδων (*Abellii*, *Abudii*, *Alfenii*, *Apuleii*, *Arrii*, *Astricci*, *Aufidii*, *Aufustii*, *Autronii*, *Bruttii*, *Camerii*, *Canuleii*, *Catilii*, *Catinii*, *Cussonii*, *Cossutii*, *Ebutii*, *Folii*, *Fulvii*, *Fulvini*, *Furii*, *Geminii*, *Graecinii*, *Hostii*, *Ignatii*, *Lartidii*, *Lucilii*, *Lucinii*, *Maecii*, *Mallii*, *Manlii*, *Mestrii*, *Morii*, *Nevii*, *Nonii*, *Numisii*, *Otacilii*, *Paeccinii*, *Paconii*, *Papii*, *Pinarii*, *Plotii*, *Poppii*, *Protacii*, *Refrii*, *Reii*, *Rubbii*, *Rupilii*, *Rutilii*, *Serrenii*, *Spedii*, *Sulpicii*, *Tadii*, *Tribonii*, *Turelii*, *Tyrii*, *Varinii*, *Venuleii* καὶ *Vipsanii*)²⁰.

Ἄν καὶ ἡ διάρκεια τῆς ἐγκατάστασης τῆς κάθε οἰκογένειας δὲν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, φαίνεται ὅτι οἱ ἐγκαταστάσεις τῶν «Ρωμαίων» τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας εἶχαν παροδικό καὶ ἐφήμερο χαρακτῆρα μὲ ἐξαιρέση μόνο τὶς

414₁, 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 262₁ καὶ 499₁. *Raii*: *IG*. 259₂₅. *Serii*: *IG*. 69₃₀. *Servilii*: *IG*. 68₄₃ καὶ 69₂₈. 2ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 14A₃, 244 I₁, 320₂₋₃, 530 καὶ *880₁₋₃. 3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 217₄, 247₁₃ καὶ 937₂. *Sexiii*: *IG*. 259₂₈. 2ος-3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 504. *Terraei*: *IG*. 259₂₃₋₂₉. *Tessidii*: *IG*. 388. *Trebi*: *IG*. 68₃₁. *Turpili*: *IG*. 423₁. 2ος μ.Χ. αἰ. 241Π₉ καὶ 713₁. *Vetuii*: *IG*. 69₄₁. *Vibii*: *IG*. 68₁₈, 69₁₄₋₄₁₋₄₅. 2ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 244I₉, 262₃. *Volcaei*: *IG*. 399.

20. *Abellii*: *IG*. 243 I₅₋₆. «s. I. vel II p.» *Abudii*: *IG*. 244 I₁₂. 2ος ἢ 3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. *744₁₋₂. *Alfenii*: *IG*. 521. *Apuleii*: *IG*. 58₁₇ καὶ *241AΠ₅. *Arrii*: *IG*. 244 I₂, *705. 2ος ἢ 3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 38B₂₆₋₂₇, 186. *Astricci*: *IG*. 241AΠ₁₄₋₁₅₋₁₆. *Aufidii*: *IG*. *241AΠ₂₄, καὶ 243Π₈. *Aufustii*: *IG*. *864. *Autronii*: *IG*. *226₁₁. *Bruttii*: *IG*. 668₁ «s. II vel III p.» κατὰ τὸν Edson. *Camerii*: *IG*. 244 I₁₉. 2ος ἢ 3ος μ.Χ. αἰ.: 19₆, *861, *870, *871. *Canuleii*: *IG*. *917 «s. II vel III p.» κατὰ τὸν Edson. *IG*. 451 «α. 145/6 vel 261/2 p.» *Catilii*: *IG*. *241AΠ₄. *Catinii*: εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες οἰκογένειες τῆς Θεσσαλονίκης στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Στὰ μέλη τῆς συγκαταλέγονται ἀρχιερεῖς καὶ ἀγωνοθέτες τῆς τοπικῆς αὐτοκρατορολατρίας, γυμνασάρχοι καὶ πολιτάρχες. Ἡ οἰκογένεια συνδέθηκε μὲ τὶς ἐξίσου σημαντικὲς οἰκογένειες κάποιων Αἰλίων καθὼς καὶ τῶν *Septimii Insteianii*. Ἀπόγονοὶ τοὺς χρημάτισαν μακεδονίαρχες καὶ ἀγωνοθέτες τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων, ἀρχιερεῖς, γυμνασάρχοι καὶ βουλευτές. Πρβ. *IG*. 201-203. *Cossutii*: *IG*. 668₃ τοῦ 2ου ἢ 3ου μ.Χ. αἰ. *Cussonii*: *IG*. 292, 634. *Ebutii*: *IG*. *241Π₇. *Folii*: *IG*. 91. *Fulvini*: *IG*. 103₂₋₃. *Furii*: *IG*. 60C₄₋₅ «α. 155-6 p.» κατὰ τὸν Edson. *IG*. 244I₇. 2ος ἢ 3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. *62₁, *208₁₋₄, 468₁₋₂, 466₂, *811₁₋₄, *899₁. 3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 542₁₋₂. *Graecinii*: *IG*. 441₅. *Hostii*: *IG*. 386bis. *Ignatii*: *IG*. *685₁, «s. I. vel II p.» κατὰ τὸν Edson. *Lartidii*: *IG*. 244Π₇. *Lucilii*: *IG*. 58₈, *717. 3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. *840. *Lucinii*: *IG*. *929 «s. II vel III p.» κατὰ τὸν Edson. *Maecii*: *IG*. *261₁₀ καὶ *734₁. *Mallii*: *IG*. *250. *Manlii*: *IG*. *241A Π₁₂. *Mestrii*: *IG*. 245Π₆. 3ος μ.Χ. αἰ.: *IG*. 146₄. *Morii*: *IG*. 297₁. *Nevii*: *IG*. 558₂ «c. med. s. III. p.» κατὰ τὸν Edson. *Nonii*: *IG*. 219₂. *Numisii*: *IG*. 371₁ καὶ *372₁. *Oppii*: *IG*. 328. *Otacilii*: *IG*. 329₁ «s. II. vel III p.» *Paconii*: *IG*. 315₁₋₂. *Paeccinii*: *IG*. 243Π₁₅. *Papii*: *IG*. 58₁. *Pinarii*: *IG*. *241AΠ₁₈₋₁₉. *Plotii*: *IG*. *737₁. «s. II vel III p.» κατὰ τὸν Edson. *Poppii*: *IG*. 417 «s. I vel II p.» κατὰ τὸν Edson. *Protacii*: *IG*. 244I₄. *Refrii*: *IG*. 314₁ καὶ *241AΠ₁₇. *Reii*: *IG*. 521₁. *Rubbii*: *IG*. 380. *Rupilii*: *IG*. *171 «s. II/III p.» κατὰ τὸν Edson. *Rutilii*: *IG*. 243I₃. *Serrenii*: *IG*. 243Π₁₋₄. *Spedii*: *IG*. 244I₁₈. *Sulpicii*: *IG*. *241A I₁₁, 244I₁₁ καὶ 469₁. *Tadii*: *IG*. 243Π₇ «s. I vel II p.» κατὰ τὸν Edson. *Tribonii*: *IG*. 295. *Turelii*: *IG*. 373₁ «s. I vel II p.» κατὰ τὸν Edson. *Tyrii*: *IG*. 37₁ καὶ 244I₂₀. *Varinii*: *IG*. 37₈, 127₄₋₆, *208₈, 261₁₄, 505₁, *981 (2ος ἢ 3ος μ.Χ. αἰ.). *Venuleii*: *IG*. 641₁₋₁. *Vipsanii*: *IG*. 530₁.

οικογένειες τῶν *Agilleii*, *Herennii* καί *Salarii*²¹. Τό ἴδιο θά μπορούσε νά ἰσχυριστεῖ κανεῖς καί γιά πολλές ἀπό ἐκεῖνες πού ἀπαντοῦν στήν πρῶιμη αὐτοκρατορική ἐποχή (1ος μ.Χ. αἰ.): συγκεκριμένα μόνο οἱ *Avii*, *Atellii*, *Attii*, *Cerrinii*, *Petronii*, *Pontii*, *Popillii*, *Sextii*, *Servilii* καί *Vibii*²² ἐμφανίζονται καί σέ μεταγενέστερες ἐπιγραφές τοῦ 2ου καί 3ου μ.Χ. αἰ. Τό σύνολο τῶν ἐπιγραφῶν δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ρωμαϊκή κοινότητα γνώρισε τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη καί ἀνθιση στόν 1ο μ.Χ. αἰ., ὅποτε ὀργανώθηκε καί σέ ἐπίσημο σῶμα «τῶν συμπραγματευόμενων Ρωμαίων». Εἶναι εὐνόητο ὅτι τά χρονικά ὄρια τοῦ *conventus c. R.* τῆς Θεσσαλονίκης δέν μποροῦν νά καθοριστοῦν μέ ἀκρίβεια. Ὡστόσο ὁ μικρός ἀριθμός μεταναστῶν τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας καί ὁ παροδικός κατά κανόνα χαρακτήρας τῆς ἐγκατάστασής τους ἐξηγεῖ ἴσως τήν ὀργάνωση τῶν Ρωμαίων σέ *conventus* τόν 1ο μ.Χ. αἰῶνα, πού συμπίπτει καί μέ τήν περίοδο τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς κοινότητας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά φαίνεται ἀπίθανη ἡ ἐπιβίωσή του καί στόν 2ο μ.Χ. αἰῶνα, ἐποχή κατά τήν ὁποία ἐξαφανίζονται ὅλες οἱ παρόμοιες ἐνώσεις ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς²³.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τό πρόβλημα τῆς προέλευσης εἶναι δύσκολο νά διευκρινιστεῖ μέ ἀσφάλεια ἀπό πού προέρχονται οἱ Ρωμαῖοι τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰτί κανεῖς δέν ἀναφέρει τόν τόπο καταγωγῆς του. Ἡ ἀνθρωπωνυμία συνιστᾷ ἕνα πολύ σχετικό κριτήριο γιά τήν προέλευση γιὰτί στόν 2ο κιόλας π.Χ. αἰ. ἐλάχιστα ὀνόματα ἐντοπίζονται σέ συγκεκριμένες περιοχές τῆς Ἰταλίας²⁴. Τό γεγονός αὐτό καθιστᾷ περιττή κάθε λεπτομερῆ στατιστική ἀπόπειρα, ἐπιτρέπει ὥστόσο μερικές ἐνδιαφέρουσες γενικές διαπιστώσεις.

Ἡ πρώτη διαπίστωση πού μπορεῖ νά προβάλλει κανεῖς εἶναι ἡ ἑτερογενῆς προέλευση τῶν «Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης. Τά ὀνόματα γένους πού ἐπιχωριάζουν στή Ρώμη καί τή νότια Ἰταλία, ἀποτελοῦν τήν πλειοψηφία γιὰτί εἶναι γνωστό ὅτι οἱ Ρωμαῖοι καί οἱ Λατίνοι ἦταν οἱ πιό δραστήριοι στό ἀνατολικό ἐμπόριο ἀπό τόν 2ο μ.Χ. αἰ.²⁵. Ἡ ἀκριβῆς ὥστόσο ἀναλογία τῶν πιό παραπάνω κατηγοριῶν εἶναι δύσκολο νά καθοριστεῖ²⁶. Ἡ ἐντύπωση πού παρέχει ἡ ἀνθρωπωνυμία εἶναι ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ὀνομάτων γένους τῶν «Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης ἀπαντᾷ στήν Καμπανία καί στίς ἄλλες

21. Βλ. παραπάνω ὑποσ. 12, 16 καί 18.

22. Βλ. παραπάνω ὑποσ. 19.

23. Ἐξαίρεση προφανῶς ἀποτελεῖ τό *conventus* τῆς Γόρτυνος στήν Κρήτη πού μαρτυρεῖται ὡς τό τέλος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (195 μ.Χ.). Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 289.

24. Βλ. τίς πολύ εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Wilson (*Emigration*, 107-8) γιά τήν παρακινδυνευμένη μέθοδο τοῦ Hatzfeld καί πιό πρόσφατα γιά τό ἴδιο θέμα Heikki Solin, «*Appunti sull'onomastica romana a Delo*», *Opuscula instituti romani Filandiae* II, 1982 (1983), 112.

25. Πρβ. Wilson, *Emigration*, 91.

26. Οἱ ἐκτιμήσεις τῶν εἰδικῶν ἔσον ἀφορᾷ τῆ Δῆλο δέν συμφωνοῦν. Βλ. Wilson, ὀπ.π. 109-110. F. Cassola, «*Romani e Italici in Oriente*», *D. Arch.* 4-5, 1970-71, 305-329 καί ἰδιαίτερα 317. Τοῦ ἴδιου «*Aquileia e l'Oriente mediterraneo*», *AntAltoadr* 12, 1977, 67-98 καί ἰδιαίτερα 71 καί πρόσφατα Heikki Solin, ὀπ.π., 112.

περιοχές του νότου, αλλά και στη Ρώμη και στις πόλεις της γύρω περιοχής. Χαρακτηριστική είναι η απουσία ονομάτων Ιταλιωτών Έλλήνων, ενώ δεν λείπουν τα παραδείγματα ονομάτων γένους «Ρωμαίων» από την Β. Ιταλία²⁷.

Η όψιμη σχετικά παρουσία πολλών οικογενειών στη Θεσσαλονίκη (1ος π.Χ. - 1ος μ.Χ. αι.) δεν αποκλείει την πιθανότητα να ήρθαν μερικές τουλάχιστον από αυτές διά μέσου άλλων πόλεων, της Ελλάδας και γενικότερα της Ανατολής, των οποίων η οικονομική και εμπορική παρακμή έγινε αιτία να αναζητήσουν αυτοί νέα κέντρα με περισσότερες δυνατότητες για επενδύσεις και κέρδη. Η παραπάνω υπόθεση φαίνεται ιδιαίτερα πειστική όσον αφορά τη Δήλο, λιμάνι πού, αφού γνώρισε μία χωρίς προηγούμενο συρροή «Ρωμαίων» *negotiatores* ως τό 85 π.Χ., άρχισε να παρακμάζει μετά τον Μιθριδατικό πόλεμο. Η κρίση αυτή, πού κορυφώθηκε γύρω στά μέσα του 1ου π.Χ.αι.²⁸, είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη της νήσου από πολλές ρωμαϊκές οικογένειες οι οποίες κατευθύνθηκαν σε πόλεις της Μ. Ασίας και της επαρχίας της Αχαΐας²⁹, αλλά όπως φαίνεται και της Μακεδονίας. Η επιλογή της Θεσσαλονίκης από πολλές δηλιακές ίσως οικογένειες Ρωμαίων (*Annii, Aufidii, Cerrinii, Coelii, Cossutii, Fulvii, Mundicii, Mestrii, Otacilii, Paconii, Petronii, Pomponii, Popil(i)ii, Plotii* και *Vibii*) ως νέου τόπου εγκατάστασης εξηγείται και από την οικονομική σημασία της πόλης και από τις μακροχρόνιες εμπορικές σχέσεις της με τη Δήλο πού άναγονται στην ελληνιστική εποχή³⁰. Τό γεγονός εξάλλου ότι πολλά όνόματα γένους είναι κοινά στη Θεσσαλονίκη και στη γειτονική ρωμαϊκή αποικία των Φιλίππων³¹ μαρτυρεί την παρουσία μελών των ίδιων οικογενειών στις δύο πόλεις, πού διατηρούσαν άσφαλώς στενές σχέσεις μεταξύ τους στην αυτοκρατορική εποχή. Δεν είναι λοιπόν άπιθανο μερικοί τουλάχιστο από αυτούς να ήρθαν από τούς Φιλίππους στην παραπάνω περίοδο για

27. Λεπτομερής άνάλυση των ονομάτων γένους και της συχνότητας της κατανομής τους στις διάφορες περιοχές της Ιταλίας, της Δύσης αλλά και της Ανατολής θά δημοσιευτεί στην άναγγελθείσα μελέτη. Βλ. παραπάνω ύποσ. 7.

28. Πρβ. Hatzfeld, *BCH* 36, 1912, 124 κέ. και ιδιαίτερα 128-9.

29. Πρβ. Wilson, *Emigration*, 97, 111 όπου και οι σχετικές παραπομπές.

30. *IG*, XI, 4, 664 (= *IG*, 1028), 665, 1053 και 1076 (άνάμεσα στά έτη 250-230 π.Χ.) Πρβ. M. Lacroix, «Les étrangers à Dèlos», *Mélanges G. Glotz II*, 1932, 524. "Ένας Θεσσαλονικεύς άπαντά και σε μία μεταγενέστερη έπιγραφή (2ος/3ος μ.Χ. αι.). Πρβ. M-Th. Couilloux, *Les monuments funéraires de Rhénée*, 1974, άρ. 338 (= *IG X 2.1*, 1029. Πρβ. και L. Robert, *RPh* 48, 1974, 187 ύποσ. 36).

31. *Agileii, Abellii, Alfenii, Atellii, Fulvii, Graecinii, Herennii, Lucilii, Oppii, Petronii, Pomponii, Popil(i)ii, Turpili* και *Vibii*. Πρβ. ΜΠ και ΜΠ συμπλ. σ.ν. Άξίζει να τονιστεί ότι πολλές έπιγραφές των Φιλίππων μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη στά νεότερα χρόνια και χρησιμοποιήθηκαν από τούς Ιουδαίους στά νεκροταφεία τους. Πρβ. P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine*, 292 ύποσ. 1. Β. Γ. Καλλιπολίτης, «Μνημόσυνο Ν. Γ. Παπαδάκι» *ΕΕΦΣΑΠΘ* VI, 1950, 313-315. (Πρβ. και *Bull. épigr.*, 1948, 102). Φ. Πέτσας, «Λατινικά έπιγραφαί εκ Θεσσαλονίκης», *ΑΕ* 1950-51, 52-79.

ἀναζήτηση καλύτερης τύχης στήν πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας³².

Τά ἐπωνύμια ἐξάλλου δέν διαφωτίζουν περισσότερο τό πρόβλημα τῆς προέλευσης τῶν «Ρωμαίων» τῆς Θεσσαλονίκης καθώς μάλιστα ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό αὐτά εἶναι κυρίως ἑλληνικά. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀποκλείει ἐντελῶς τήν Ἰταλική προέλευση γιά μερικά τουλάχιστο ἄτομα πού φέρουν τέτοια *cognomina*, ἀλλά εἶναι προφανές ὅτι μπορεῖ νά ἀνήκουν καί στόν ντόπιο πληθυσμό τῆς πόλης ἢ νά προέρχονται ἀπό ἄλλες πόλεις τῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας, Ἀχαΐας, Θράκης καί Ἀσίας³³.

Οἱ «Ρωμαῖοι» τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶχαν μόνο διαφορετική καταγωγή μεταξύ τους, ἀλλά καί κοινωνική προέλευση καί θέση. Ὑπῆρχαν δηλαδή, ἐλεύθεροι καί ἀπελεύθεροι. Δυστυχῶς οἱ ἐπιγραφές πού τούς ἀφοροῦν συνταγμένες στήν ἑλληνική στήν συντριπτική τους πλειοψηφία δέν διευκρινίζουν, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις³⁴ τήν κοινωνική θέση τῶν διαφόρων ἀτόμων, πράγμα πού δηλώνεται πιά συστηματικά στίς λατινικές³⁵. Ὁ Hatzfeld³⁶ μέ ἀφορμή τίς ἐπιγραφές τῆς Δήλου ἔδειξε πόσο δύσκολο εἶναι νά διακρίνει κανεῖς τίς διαφορές αὐτές κοινωνικές κατηγορίες.

32. Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας καί *civitas libera* (Λίβιος IV, 36. *IG*, 61. Πρβ. F. Papazoglou, *ANRW* II 7.1, 328 ὑποσ. 113 καί σ. 361 ὑποσ. 267), ἀλλά καί ὡς ἐμπορικό κέντρο προσήλκυε ἄτομα ἀπό τά ὅποια πολλά παρέμειναν μόνιμα (βλ. ὑποσ. 31, 33 καί 42). Ἡ πόλη ἦταν σημαντικός σταθμός τῆς *Via Egnatia* πού τή χρησιμοποιοῦσαν οἱ ρωμαϊκές λεγεῶνες, ἀλλά καί οἱ ἔμποροι πού κατευθύνονταν ἀπό τήν Ἰταλία στήν Ἀνατολή. Πρβ. E. Green, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*. 1941, 31 κέ. M.P. Charlesworth, *Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire*. 1961², 155 κέ. Γιά τό λιμάνι βλ. παραπάνω ὑποσ. 5.

33. Οἱ ἐπιγραφές μαρτυροῦν τήν παρουσία στήν πόλη ἀτόμων ἰδιαίτερα ἀπό τή Μ. Ἀσία. (Πρβ. L. Robert, *RPh* 48, 1974, 242-243). Πολλά ἀνατολικά ἐπωνύμια (πρβ. G. Mihailov, «Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, *Πρακτικά Συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν*», Θεσσαλονίκη 1982, 83) προδίδουν τήν ἀσιατική ἢ ἀνατολική προέλευση πολλῶν ἄλλων προσώπων, ἐνῶ ἕνας σημαντικός ἀριθμός θρακικῶν ἐπωνυμίων ὑποδηλώνουν θρακική καταγωγή (πρβ. G. Mihailov, *ὄπ.π.* 81-83). Πολλοί ἀπό αὐτούς ἔφτασαν στήν Θεσσαλονίκη ὡς δοῦλοι καί προφανῶς ἀγοράστηκαν ἀπό τούς «Ρωμαίους» τῆς πόλης.

34. Ἡ χρήση τοῦ ὄρου «ἀπελεύθερος» στίς ἑλληνικές ἐπιγραφές γίνεται μόνο κατ' ἐξαιρεση. Πρβ. *IG*. *208, (ἀπελεύθεροι). 310, 380, 451, *691, (γυναικός ἀπελευθέρα). 535, 580, *679, 723, *839, (ἀπελεύθερος). *208, 829, (ἀπελεύθεροι). 354 (συνεξελευθεροί). βλ. γενικά G. Fabre, *Libertus 1981*, 115 καί ὑποσ. 201 ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

35. Πρβ. *IG*. 339, 380, 386bis, 378, 668, 688, *723, *878A. Πρβ. καί G. Fabre, *ὄπ.π.* 114-115.

36. *BCH* 36, 1912, 137 κέ. Κατά τόν Hatzfeld (*ὄπ.π.*, 140) οἱ ἀπελεύθεροι πού ἦταν πολυάριθμοι στό νησί ἐπεδίωξαν νά διατηρήσουν αὐτή τή σύγχυση στίς ἐπιγραφές, γεγονός πού ἦταν δυνατό γιατί οἱ Ἕλληνες λιθοξόοι καί γενικά οἱ συμπατριῶτες τους δέν γνώριζαν τίς ἀρχές τῆς ρωμαϊκῆς ἀνθρωπωνυμίας. Ἔτσι ἡ ἑλληνική προέλευση τοῦ ἐπωνυμίου δέν εἶναι ἀσφαλῆς ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιά ἀπελεύθερο (Hatzfeld, *ὄπ.π.* 246 καί ὑποσ. 3). Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἀπελεύθεροι μποροῦν νά φέρον ἤδη ἀπό τήν περίοδο τῆς δημοκρατίας ἐπωνύμια καθαρά ρωμαϊκά. (βλ. Lemonnier, *Etude historique sur la condition privée des affranchis*. Paris 1877, Append. IV, 317-318 γιά τή Δήλο).

Μεταξύ τῶν γνησίων Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης δέν γνωρίζουμε κανέναν πού νά ἀνήκε στή συγκλητική ἢ τήν ἰπική τάξη. Πρόκειται ὅπως συμβαίνει στίς περισσότερες περιπτώσεις γιά πληβείους καί ἄτομα ἀπό τίς ἰταλικές πόλεις, «*homines tenues obscuro loco nati*» ὅπως θέλει ὁ Κικέρων (*Contr. Verr.*, II, 5, 167). Τά χαρακτηριστικά κυρίως ἐπωνύμια ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἕνας μέγας ἀριθμός ἀπό τοὺς *negotiatores* τῆς πόλης ἦταν ἀπελεύθεροι· πράγματι πλῆθος εἶναι οἱ κατάλογοι ὀνομάτων, ὅπου γνήσιοι Ρωμαῖοι καί ἀπελεύθεροι συμπράττουν ἀπό κοινοῦ ὡς μέλη τῶν ἴδιων ἐνώσεων καί συλλόγων³⁷. Τό γεγονός αὐτό, πού εἶναι κοινό σέ πολλές περιοχές, ὀδήγησε πολλοὺς εἰδικούς στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀπελεύθεροι ἔπαιζαν ἕναν πρωτεύοντα ρόλο στίς κοινότητες τῆς Ἀνατολῆς, δρώντας εἴτε γιά δικό τους λογαριασμό εἴτε γιά λογαριασμό μεγάλων κεφαλαιοκρατῶν τῆς Ρώμης³⁸.

Οἱ δραστηριότητες τῶν Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶναι γνωστές, γιὰ αὐτό δέν δηλώνεται σχεδόν ποτέ στίς ἐπιγραφές. Θά μπορούσε μόνο νά ὑποθεθεῖ ὅτι θά ἦταν ἀνάλογες μέ ἐκεῖνες τῶν μελῶν παρόμοιων κοινοτήτων ἐμπορικῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, δηλαδή τραπεζιτικές, χρηματοδοτικές καί ἐμπορικές³⁹. Προφανῶς μέλη ὀρισμένων μεγάλων οἰκογενειῶν ἐγκαταστάθηκαν ἐκτός τῆς Θεσσαλονίκης καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας ὅπου ἀνέπτυξαν ἀνάλογες δραστηριότητες. Πολύ χαρακτηριστικό εἶναι τό παράδειγμα τῶν *Arustii* τοὺς ὁποῖους ὁ Rostovtzeff⁴⁰ συγκρίνει μέ τοὺς *Vallii* τῶν Ἀβδήρων, τοὺς *Cloatii* τοῦ Γυθείου στή Λακωνία καί τοὺς *Aufidii Bassi* πού ἀπαντοῦν στήν Ἀθήνα, Τῆνο καί ἀργότερα ὡς κάτοικοι τῆς Δήλου. Οἱ *Arustii* εἶχαν ἐπεκτείνει τίς δραστηριότητές τους στά Ἀβδηρα καί πιθανόν στήν Πέρινθο⁴¹ ὅπου ἀπαντᾷ ἕνας ἐκπρόσωπός τους. Τέλος, ὀνόματα γένους

37. Πρβ. *IG*, 19, 58, 68, 69, 239, 240, *241I, *241III, 243, 244, 245I, 245II, 247, *250, *251, 259, *261.

38. Πρβ. G. Colin, *Rome et la Grèce de 200 à 146 av. J.C.*, 1905, 93. Brunt, *Manpower*, 213. Ἀντίθετα μέ τοὺς παραπάνω ὁ Hatzfeld (*Trafiquants*, 247-249) εἶχε τή γνώμη ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ἀπελεύθεροι ἢ δοῦλοι ἦταν συγκεντρωμένοι γύρω ἀπό κάποιο γνήσιο Ρωμαῖο, πού δέν ἦταν μόνο ὁ κύριος τῆς *gens* ἀλλά ἐπίσης ὁ διευθυντής τοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου ἢ τῆς τράπεζας στήν ὁποία συμμετεῖχαν. Στίς ἐπιγραφές διαγράφεται ἡ παρουσία πολλῶν οἰκογενειῶν μέ τοὺς ἀπελευθέρους τους, ἂν ὄχι ἀπό γενιά σέ γενιά τουλάχιστο στοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες. Ἔτσι παρά τήν εὐρεία χρησιμοποίηση τῶν ἀπελευθέρων καί τή σημαντική παρουσία τους στίς ἐπιγραφές μπορούμε νά πούμε ὅτι μᾶλλον οἱ πρωτοπόροι τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἐλεύθεροι. (Πρβ. Wilson, *Emigration* 107, πού καταλήγει στό ἴδιο συμπέρασμα ἀναφορικά μέ τή ρωμαϊκή κοινότητα τῆς Δήλου καί πιά πρόσφατα G. Fabre, *ὅπ.π.* 348. Γιά μιά ἀντίθετη ἄποψη, χωρίς ὥστόσο ἐπιχειρήματα, βλ. S. Treggiari, *Roman Freedman in the Late Republic*, (1969), 104.

39. Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants*, 197-234.

40. *The Social and Economic History of the Hellenistic World* II, 1953² (ἀνατ. 1967), 764. Βλ. καί παραπάνω ὕποσ. 12.

41. Πρβ. G. Seurre, *BCH* 36, 1912, 614. Ὁ μνημονευόμενος Μ. Ἀπούστιος Ἀγρίππας πραγματικός, πρέπει νά ἦταν κατά τόν ἐκδότη τῆς ἐπιγραφῆς «*sans doute un afranchi, actor de son patron, c'est à dire son représentant, son fondé de pouvoirs*». Ὁ Rostovtzeff (*ὅπ.π.* II, 1509

πολλῶν ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπαντοῦν ἐκτός ἀπό τούς Φιλίππους κυρίως στή Θάσο, στή Βέροια, Ἔδεσσα, Δίον, Λητή καί Ἡράκλεια τῆ Λυγκηστικῆ⁴².

Παρόλο πού οἱ Ρωμαῖοι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ὀργανωμένοι σέ μιά κοινότητα (*conventus c.R.*) οἱ ἐπιγραφές γενικά δέν δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελοῦσαν ἓνα σῶμα μέ τήν αἰσθησιμότητα τῆς ξεχωριστῆς ταυτότητας. Ἡ γλώσσα κατ' ἀρχήν τῶν ἐπιγραφῶν στή συντριπτική τους πλειοψηφία εἶναι ἡ ἑλληνική, ἐλάχιστες ἐπιγραφές εἶναι δίγλωσσες⁴³ ἢ λατινικές⁴⁴. Αὐτό ἐξηγεῖται φυσικά ἀπό τήν παρουσία ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἀπελευθέρων ἀπό τόν χῶρο τῆς γενικότερα ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς, ἀλλά καί κυρίως ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἑλληνική ἦταν ἡ ἐπίσημη καί διαδεδομένη κοινή γλώσσα τῶν διαφόρων ἐθνικῶν κοινοτήτων. Ὅλες οἱ μεγάλες οἰκογένειες τῶν Ρωμαίων υἱοθέτησαν τήν ἑλληνική καί τή χρησιμοποιήσαν στίς ἐπιγραφές τους. Ὅρισμένοι Ρωμαῖοι ἀντίθετα ἐμφανίζονται ὡς μεμονωμένα ἄτομα. Ἡ χρήση τῆς λατινικῆς γλώσσας συνδέεται μέ αὐτούς καί φαίνεται πῶς ἡ ἐγκατάστασή τους ἦταν σύντομη (παροδική) ἔτσι ὥστε δέν μπόρεσαν νά σὺνηθίσουν τήν ἑλληνική γλώσσα. Οἱ ἀπελευθέροι χρησιμοποιοῦν κατά κανόνα τήν ἑλληνική. Ὅσοι χρησιμοποιοῦν τή λατινική πιθανόν προέρ-

σημ. 28) θεωρεῖ πολύ δυνατή τή σχέση τῶν *Apustii* τῆς Θεσσαλονίκης μέ τήν γνωστή ὁμώνυμη συγκλητικὴ οἰκογένεια (πρβ. *RE* II. 1, 1895, στ. 291-292).

42. Ἐπιγραφές πού ἀνήκουν σέ Θεσσαλονικεῖς μαρτυροῦνται στίς ἀκόλουθες πόλεις: Στόβοι, Φίλιπποι, Φιλιππούπολη, Δημητριάδα, Ρήνεια, Ἀθήνα, Ἀλβανία, *Aquincum*, *Pannonia Superior*. Βόννη, Ρώμη, περιοχή τῆς Καρχηδόνας καί Θάσο (βλ. *JG*, 1021-1041. L. Robert, *RPh* 48, 1974, 187). Στή Θάσο ἀπαντοῦν τὰ ἐξῆς σπάνια ὀνόματα γένους τὰ περισσότερα ἀπό τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστά στή Θεσσαλονίκη: *Agelleii*, *Aufonii*, *Camerii*, *Catillii*, *Fulcinii*, *Fonteii*, *Marii*, *Mundicii*, *Munatii*, *Naevii*, *Petronii*, *Popillii*, *Tadii*, *Tulii* καί *Vibii*. Πρβ. Chr. Dunant - J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, 1958, *index s.v.* καί ἰδιαίτερα H. G. Pflaum, *Journal des savants*, 1959, 75-88. Πολλά μέλη τῶν ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπαντᾶ κανεὶς κυρίως στή γειτονική Βέροια (*Petronii*, *Pomponii*, *Popih(l)ii* καί *Spedii*. Πρβ. ΜΠ καί ΜΠ συμπλ. s.v.) στήν Ἔδεσσα (*Attii*, *Petronii*, *Vibii* καί *Volcacii* ΜΠ καί συμπλ. s. v.) στό Δίον (*Pomponii* καί *Mestrii* πρβ. ΜΠ s.v.) στή Λητή (*Coelii* καί *Salarii* ΜΠ s.v. καί *Μακεδονικά Β'*, 1941-52 (1953), 619 ἀρ. 426 καί στήν Ἡράκλεια (πρβ. κατάλογο ὀνομάτων γένους τῶν «Ρωμαίων» τῆς Ἡράκλειας πού παραθετεῖ ἡ F. Parazoglou, *ANRW* II 7.1, 357 ὕποσ. 245: *Alfidius*, *Aquilius*, *Arbeianus*, *Caelidius*, *Calpurnius*, *Cornelius*, *Cutius*, *Domitius*, *Fabius*, *Furius*, *Granius*, *Marius*, *Merius Pomponius*, *Pontius*, *Sempronius*, *Sevius*, *Stertinius*, *Titinius*, *Turranius*. Τὰ περισσότερα ἀπό αὐτὰ ἀπαντοῦν σέ μιά τιμητικὴ ἐπιγραφή: N. Vulčić, *Spomenik* 71, 1931 ἀρ. 28. (Ὁ κατάλογος δέν εἶναι ἐξαντλητικός).

43. Πρβ. *JG*, 380, *878.

44. Πρβ. *JG*, 74, τιμητικὴ (1ος μ.Χ. αἰ.). 147, τιμητικὴ γιὰ τόν M. Aurel. Cassianus (3ος μ.Χ. αἰ.). Ἡ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία ὥστόσο εἶναι ἐπιτύμβιες τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. (Πρβ. *JG*, 339, 378, *688 (;) *690 (;) καί 1033) τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (*JG*, 385, 600, *701, *716, *717, *880, 1023 καί 1036-1038) τοῦ 2ου ἢ 3ου μ.Χ. αἰ. (*JG*, 268, 661, 668, *740, 932) καί τέλος τοῦ 3ου ἢ 4ου μ.Χ. αἰ. (*JG*, 331, 631, 659). Ἡ λατινικὴ γλώσσα χρησιμοποιεῖται κυρίως σέ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές σέ ρωμαϊκὲς θεότητες, σέ τιμητικὲς γιὰ ὀρισμένα ἐπίσημα πρόσωπα, πολλές τέλος σέ ἐπιγραφές παλαιμάχων, κατεξοχῆν ἐκτός τῆς Θεσσαλονίκης, 147, 661, 1023, 1033, 1036-1038.

χονται από την Ἰταλία⁴⁵. Στὶς ἐπιγραφές ἐπίσης δὲν κάνουν τὴ διάκριση ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας *peregrini* μέ τὴ χρήση τοῦ ὄρου «Ἰταλικός» ἢ «Ρωμαῖος» ὅπως συμβαίνει στὴ Δῆλο⁴⁶. Στούς διάφορους καταλόγους Ἑλληνας *peregrini* καὶ «Ρωμαῖοι» ἀπαριθμοῦνται χωρὶς καμμιά διάκριση. Ὡς σῶμα (*conventus c.R.*) συμπράττουν μέ τὴν πόλη στὴν ἀνέγερση ἀναθηματικῶν μνημείων⁴⁷. Γενικά οἱ ἐπιγραφές δείχνουν ὅτι πολλοὶ *negotiatores* ἢ ἀπόγονοὶ τοὺς ἀναμείχτηκαν καὶ προσωπικά στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς πόλης, μῆχαν στίς οἰκογένειες, ἔλαβαν ἐνεργά μέρος στίς διάφορες ἐνώσεις, θρησκευτικοῦ συνήθως χαρακτήρα καὶ ἔπαιξαν ἀξιόλογο ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς, ἀσκώντας δημόσια ἀξιώματα⁴⁸. Ἀνάμεσά τοὺς βρίσκει κανεὶς πολιτάρχες⁴⁹, ταμίες⁵⁰, πρεσβευτές⁵¹, ἀρχιερεῖς ἢ ἱερεῖς καὶ ἀγωνοθέτες τῆς τοπικῆς Αὐτοκρατολατρείας κυρίως⁵² ἢ καὶ ἀπλῶς μύστες διαφόρων λατρειῶν καὶ μέλη λατρευτικῶν ἐνώσεων⁵³. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τοὺς γιὰ τίς ἀνατολικές θεότητες⁵⁴ καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τίς αἰγυπτιακές⁵⁵. Ἀντίθετα ἡ σχέση τοὺς μέ ἄλλες λατρεῖες εἶναι λιγότερο

45. Πρβ. *IG.* 339, 378, 668, *688, *690, *701, *717, *880, 1033, 1036-1038.

46. Πρβ. Wilson, *Emigration.* 118.

47. Βλ. παραπάνω ὑπόσ. 9.

48. Φαίνεται πῶς πολλοὶ Ρωμαῖοι πού ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένοι στὴν πόλη ἀπόκτησαν τὴν πολιτεία, γεγονός πού συνεπάγονταν ἀσφαλῶς τὴν ἀπώλεια τῆς ρωμαϊκῆς, αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νά εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τοὺς μόνιμους κατοίκους (Hatzfeld, *Trafiquants.* 300-302).

49. *IG.* 37, 124, 126, 127, *226, *252.

50. *IG.* 126 καὶ 133.

51. *IG.* 19.

52. Ἀρχιερεῖς (ἢ ἱερεῖς) καὶ ἀγωνοθέτες τῆς τοπικῆς αὐτοκρατορολατρείας: *IG.* *133, *171, 186 καὶ 201. Στίς 31, 32 καὶ 131 δὲν σώζονται τὰ ὀνόματα τῶν ἱερέων. Ἀρχινακός: *IG.* 37, 60. Ἱερεῖς τῆς λατρείας τοῦ Διὸς Διονύσου Γονγύλου: *IG.* 259. Ἱερεῖς καὶ ἀγωνοθέτες τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ Φούλβου: *IG.* 156.

53. *IG.* 58 (κατάλογος ἱεραφόρων συγκλιτῶν Ἀνούβιδος) 68 καὶ 69 (κατάλογος συγκλιτῶν Θεοῦ Ὑψίστου) 244I (*Sodales Collegii Bacchici*), 259 (Κατάλογος Μυστῶν Διὸς Διονύσου Γονγύλου) *261 (*Acta Sodalium*).

54. Ἡ ἴδια ἀδυναμία στίς ἀνατολικές καὶ αἰγυπτιακές θεότητες παρατηρεῖται καὶ στὴν κοινότητα τῶν «Ρωμαίων» τῆς Δῆλου. Πρβ. Hatzfeld, *Trafiquants.* 340-362. P. Roussel, *Les cultes égyptiens à Délos.* 1915-1916 passim. Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale.* 1970 passim. Chr. Dunant, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée.* 1973 II, 83-115 καὶ τελευταία M.-Th. Baslez, *Recherches sur les conditions de pénétration et de diffusion des religions orientales à Délos* (Ile-Ier s. avant notre ère) 1977, 35-67 καὶ 161-192 (καταγωγή καὶ κοινωνικὴ προέλευση).

55. Οἱ θεότητες αὐτές ἦταν τὸ ἴδιο δημοφιλεῖς στοὺς Ἑλληνας *peregrini* καὶ στοὺς «Ρωμαῖους». Οἱ ἀναθηματικές ἀφοροῦν στό σύνολο τῶν Αἰγυπτίων Θεῶν (*IG.* 73-93) ἀποκλειστικά στὴν Ἴσιδα 94-106, στόν Ὅσιρι (*IG.* 107-111), στόν Δία Ἀμμωνα (*IG.* 112) καὶ στοὺς Αἰγυπτίους γενικά Θεοὺς χωρὶς αὐτοὶ νά κατονομάζονται (*IG.* 113-122). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἀτόμων πού σχετίζονται μέ αὐτές τίς θεότητες εἶναι «Ρωμαῖοι». Οἱ τελευταῖοι ἐμφανίζονται νωρίς στίς ἐπιγραφές τοῦ 2ου/1ου π.Χ. αἰ. (*IG.* 51, 79, 80, 83, 84, 98, 109, 113) ἀλλά καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς (*IG.* 87, 89, 91, 100, 101, 102, 103, 104, 110, 113, 117, 118, 120, 121, 220, 244I, II καὶ 259). Ἐντυπωσιακὸς εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν

ἔντοντες⁵⁶.

Ἡ τελικὴ ἐντύπωση εἶναι ὅτι ὅσοι ἀπὸ τοὺς *negotiatores* τῆς Θεσσαλονίκης ἐπέλεξαν τὴν πόλη ὡς τόπο μόνιμης διαμονῆς δὲν εἶχαν ιδιαίτερα προβλήματα γιὰ τὴν προσαρμογὴ τους στὸν νέο τρόπο ζωῆς καὶ μπορεῖ μάλιστα νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀφομοίωσή τους ἦταν σχετικὰ εὐκολὴ καὶ γρήγορη. Σ' αὐτὸ συνέβαλλε ἀσφαλῶς ἡ καθημερινὴ συμβίωση, ἐπαφὴ καὶ συναλλαγὴ μὲ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς πόλης πού διευκολυνόταν ἐπίσης ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρχε μεταξὺ τους ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπελευθέρων

θεοφῶν ὀνομάτων πού ἀναφέρονται στὶς παραπάνω θεότητες. Πρβ. G. Mihailov, «Aspects de l'onomastique dans les inscriptions anciennes de Thessalonique», *Πρακτικά Συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς ΕΜΣ*, Θεσσαλονίκη 1982, 73 κέ. Γιὰ τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὴ Θεσσαλονίκη βλ. Δ. Κανατσούλης, *Μακεδονικά Ε'*, 1963, 99-101 μὲ τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία. Μία συνθετικὴ καὶ συγκριτικὴ παρουσίαση τῶν παραπάνω λατρειῶν στὴ Θεσσαλονίκη ἐπιχειρεῖ ἡ Chr. Dunant, *ὄπ.π.* 52-60 καὶ 181-191. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις σὲ ὀρισμένους καταλόγους μυστῶν, πού προφανῶς συνδέονται μὲ τοὺς Αἰγυπτίους θεοὺς βλ. Ch. Edson, *HTHR* 41, 1948, 181-188 (*IG*, 58). L. Robert, *RPh* 48, 1974, 186 ὑποσ. 26 (*IG*, 259) καὶ *ὄπ.π.* 197 (*IG*, 58), 195-196: μελέτη γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχινακόρου (*IG*, 37, 60, 65, 114, 115, 118). Ὁ ἴδιος (*ὄπ.π.* 207) ἀποδίδει στοὺς Αἰγυπτίους θεοὺς τὶς παρακάτω ἐπιγραφές: (*IG*, 37, 51, 53, 59, 254-258, 259). G. Daux, *CRAI* 1972, 485 κέ. (*IG*, 259: λατρεία τοῦ Διὸς Διονύσου Γονγύλου). Τὸ σύνολο τῶν ἐπιγραφῶν δὲν μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν μυστῶν τῶν λατρειῶν αὐτῶν πού φαίνεται πῶς εἶχαν πιστοὺς ἀπὸ ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα. Ὡστόσο οἱ Ch. Edson (*HTHR* 41, 1948, 183-185) καὶ Chr. Dunant (*ὄπ.π.* 184) διατύπωσαν τὴν ἄποψη ὅτι οἱ «ἱεραφῶροι συγκλίται» τοῦ Ἀνουβιδος τουλάχιστο (*IG*, 58) προέρχονται ἀπὸ κάποιο εὐκατάστατο καὶ καλλιτεργημένο κοινωνικὸ στρῶμα. Ἐννιά ἀπὸ τοὺς 13 «συγκλίτες» εἶναι Ρωμαῖοι πολῖτες μὲ σπάνια κυρίως ὀνόματα γένους (I Σκάνιος, I Σαλάριος, I Λουκεῖλιος, I Δοσένιος, I Ἰούλιος, I Ἄνιος, I Βιήσιος, I Ἀπολῆος, I Αὐλος Πάπιος). Ἡ διαπίστωση τῶν Edson καὶ Dunant ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς πιστῶν αὐτῶν τῶν θεῶν ἀνεγείρει πρὸς τιμὴ τοὺς βωμοὺς ἢ καὶ μεγαλύτερες κατασκευές κυρίως γύρω στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς ἀναθέτες εἶναι Ρωμαῖοι καὶ προφανῶς εἶναι μέλη τῆς κοινότητος τῶν «συμπραγματευόμενων» τῆς πόλης (πρβ. *IG*, 83 ('Υδρῆον). 109 («Ὀσιριῆον καὶ τὸν ἐν αὐτῷ περίστυλον καὶ τὸ διδυμαφόριον Ὀσιρίδι»). Γιὰ ἄλλες ἀνάλογες ἀναθέσεις βλ. *IG*, 30, 50, 124. Ἡ πρωτοφανὴς οἰκοδομικὴ δραστηριότητα λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο καὶ Ὀκτάβιο καθὼς καὶ ἡ ιδιαίτερη ἄνθηση τῆς λατρείας τῶν Αἰγυπτίων θεῶν προφανῶς ὀφείλονται στὴν ἄμεση ἐπίδραση πού ἄσκησαν αὐτὴ τὴν περίοδο στὴν πόλη οἱ Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα. Πρβ. L. Gantier, *Die Provinzialverwaltung der Triumvirn*, 1892, 31-32. R.F. Rossi, *Marco Antonio nella lotta politica della tarda republica romana*, 1959, 107 κέ.

56. Ζεύς Ὑψίστος (*IG*, 62). Ἀπόλλων (*IG*, 38, *54). Χάριτες (*IG*, *55). Ἥρων (*IG*, 37). Φοῦλβος (*IG*, 153-170). Ἡ λατρεία αὐτὴ εἶναι πολὺ διαδεδομένη στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Τὰ ἄτομα πού συνδέονται μὲ αὐτὴ εἶναι ἀσφαλῶς Ρωμαῖοι πολῖτες, πού δὲν φαίνεται ὥστόσο νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὶς γνωστὲς ρωμαϊκὲς οἰκογένειες τῆς περιόδου τῆς Δημοκρατίας καὶ τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ἰδιαίτερα τέλος πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ σχέση τῶν «Ρωμαίων» μὲ τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ Ὑψίστου (*IG*, 67, 68) καὶ ἀσφαλῶς μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διὸς Ἐλευθερίου καὶ Ρώμης (*IG*, 32) καθὼς καὶ ἐκεῖνη τοῦ αὐτοκράτορος (βλ. παραπάνω ὑποσ. 52), τῆς Ρώμης καὶ τῶν Ρωμαίων εὐεργετῶν (*IG*, 32, *133, *226). Γενικὰ γιὰ τὶς λατρεῖες αὐτές τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Ch. Edson, *HSPH* 51, 1940, 127-136. Τοῦ ἴδιου *HTHR*, 41, 1948, 153-204. *Bull. épigr.* 1946-47, 139. L. Robert, *RPh* 48, 1974, 211-213.

καί δούλων πού ήταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Τό κύρος καί ἡ δύναμη τῶν μελῶν τῆς ρωμαϊκῆς κοινότητος θά εὐνοοῦσε τοὺς μεικτοὺς γάμους⁵⁷. Μὲ αὐτόν φυσικά τόν τρόπο ἡ ἀφομοίωση γινόταν πιό εὐκόλη. Τέλος ἡ θέληση καί ἡ δυνατότητα τῶν Ρωμαίων νά πάρουν ἐνεργά και δραστήρια μέρος στήν ἰδιωτική καί δημόσια ζωή τῆς πόλης διευκόλυνε ἀκόμα περισσότερο τίς ἐπιδράσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά ἕνας μεγάλος ἀριθμός τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως φανερώνουν οἱ ἐπιγραφές, ἀπό ματαιοδοξία ἢ συμφέρον ἐπέδιωσε καί πετύχαινε ἰδιαίτερα στοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας στήν ἀπόκτηση τοῦ δικαιώματος τοῦ Ρωμαίου πολίτη⁵⁸. Αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν καί τόν συνδετικό κρίκο ἀνάμεσα στοὺς γνήσιους Ρωμαίους καί στοὺς Ἑλληνες *peregrini*. Ἀπό τίς τρεῖς αὐτές κοινωνικές «κατηγορίες» τοῦ πληθυσμοῦ ἀσφαλῶς οἱ δύο πρῶτες συνιστοῦσαν τήν νέα τοπική ἀριστοκρατία στήν αὐτοκρατορική ἐποχή πού μοιραζόταν κατεξοχὴν τόν πλοῦτο, τὴ δύναμη καί τὰ ἀξιώματα τῆς πόλης.

Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἑρευνῶν

Κέντρο Ἑλληνικῆς καί Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, Φεβρουάριος 1984.

57. Τό πρόβλημα αὐτό δυστυχῶς δέν ἔχει μελετηθεῖ μέ λεπτομέρεια. Ἡ F. Parazoglou σέ μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση στό Δ' Διεθνές Συνέδριο γιά τήν Ἀρχαία Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1983) παρουσίασε μιά πολύ πρωτότυπη μέθοδο γιά τήν ἀναγνώριση αὐτῶν μέ βάση τήν ἀνθρωπωνμία τῶν προσώπων πού ἀπαντοῦν στοὺς ἐφηβικούς καταλόγους τῆς Στύβερρας.

58. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀτόμων πού φέρουν αὐτοκρατορικά ὀνόματα γένους ἢ ὀνόματα διοικητῶν τῆς ἐπαρχίας εἶναι ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακός. Πρβ. Ch. Edson, *JG*, X 2.1, Ἐϋρετήριο II: *Cives Romani*.

